

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова

Л. В. Матвієнко

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПРАВОСЛАВ'Я В УКРАЇНІ

Методичні вказівки
для студентів денної та заочної форм навчання

Рекомендовано Методичною радою НУК

ВИДАВНИЦТВО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
КОРАБЛЕБУДУВАННЯ
ІМ. АДМІРАЛА МАКАРОВА

2025

УДК 94(477):378.016(075.8)

МЗЗ

Укладач

Людмила Матвієнко, канд. іст. наук, доцент

Рецензенти:

Михайло Федоренко, канд. іст. наук, доцент;

Олександр Марущак, канд. філос. наук, старш. викладач

Рекомендовано Методичною радою НУК

Матвієнко Л. В.

МЗЗ Історія становлення та розвитку православ'я в Україні : методичні вказівки для студентів денної та заочної форм навчання. – Миколаїв : НУК, 2025. – 64 с.

Методичні вказівки допомагають сформувати у студентів навички самостійного пошуку й аналізу історичних проблем. Студенти мають змогу ознайомитись з основними етапами розвитку та особливостями становлення православної церкви в Україні. Методичне видання рекомендовано використовувати для самостійного опрацювання теми та підготовки до семінарських занять.

Призначено для студентів вищих навчальних закладів різних рівнів акредитації денної та заочної форм навчання.

УДК 94(477):378.016(075.8)

© Л. В. Матвієнко, 2025

© Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова, 2025

ВСТУП

Віра – це стан розуму, коли ми вважаємо щось справжнім, хоча ми не впевнені на 100 %, або ми не в змозі довести це. Кожен має уявлення про життя і світ, в якому він живе. Взаємодоповнюючі переконання можуть утворювати системи вірувань, які можуть бути релігійними, філософськими чи ідеологічними.

Релігія – це набір культурних систем, систем цінностей і світоглядів, які встановлюють відношення людства до духовності, а іноді й до моральних цінностей.

1. РЕЛІГІЙНІ ВІРУВАННЯ СКІФІВ

Досить цікавою та розвинутою була система вірування скіфів. Вони панували у Північному Причорномор'ї з VII по III століття до Р. Х. Їхні вірування були тісно пов'язані з природою та навколишнім світом. Основною релігійною практикою скіфів було поклоніння численним богам, які уособлювали різні аспекти життя, такі як війна, родючість і смерть. Вони вірили, що боги можуть впливати на їхнє життя і долю, тому часто приносили жертви для задоволення їхніх потреб.

Скіфи мали уявлення про потойбічний світ, вважаючи, що душі померлих продовжують існувати в іншій реальності. Вони здійснювали поховання з великою помпезністю, супроводжуючи цей процес різними ритуалами та жертвопринесеннями. Зокрема, у могилах часто знаходилися предмети побуту, зброя та навіть коні, які, на їхню думку, могли знадобитися в потойбічному житті.

Важливим аспектом скіфської релігії було поклоніння предкам. Скіфи вважали, що духи предків можуть захищати та допомагати живим. Ця віра сприяла розвитку родинних культів і традицій, які передавалися з покоління в покоління. Крім того, скіфи практикували магичні ритуали, які мали на меті забезпечити успіх у війні або полюванні.

Часто скіфи зверталися до оракулів та віщунів для отримання порад і передбачень. Ці практики свідчили про їхню глибоку віру в надприродні сили та вплив богів на людське життя. Скіфські жінки також мали важливу роль у релігійних обрядах, оскільки вважалися хранительками домашнього вогнища і традицій.

Скіфи залишили по собі багатий спадок у вигляді мистецтва, яке відображало їхні вірування та світогляд. Їхні орнаменти і символи часто містили міфологічні мотиви, пов'язані з богами та героями. З часом скіфські вірування почали змішуватися з культурами інших народів, які прийшли на їхні землі, але основні елементи залишилися в пам'яті нащадків.

Поширеними були наступні божества та міфологія:

- Табіті – найшанованіша богиня, пов'язана з вогнем і царською владою. Вважалася посередницею між людьми та богами;

- Папайос – верховний бог неба, володар грому (аналог Зевса);

- Апі – уособлення Землі, символ життєвої сили та родючості. Її образ часто з'єднували зі змієною богинею;

- Гойтосір – богиня сонця, пов'язана зі світлом і порядком;

- Аргімаса – богиня кохання, весни та родючості;

- Таргітай – легендарний прабатько скіфів, син Зевса (Папайоса) та богині річки Дніпро.

Також скіфи впроваджували наступні ритуали:

- жертвоприношення тварин – коней (символ швидкості та свободи), биків (сили), овець (родючості). Кров тварин використовували для «зв'язку» з богами;

- вогонь – ритуальні вогнища розпалювали для очищення простору та передачі жертв богам;

- золотий культ – золоті предмети (нашийники, посуд, зброя) вважалися провідниками божественної енергії. Наприклад, золотий гребінець із зображенням битви – символ влади й безсмертя.

Цікавими були поховальні звичаї:

- кургани (могили-насипи) – найбільші з них (наприклад, Солоха) досягали 20 м у висоту;

- супровід у потойбіччя – разом із воїном ховали його коней, слуг, зброю, навіть дружин (добровільно або насильно);

- ритуальне спотворення тіла – іноді тіла покійних розрізали на частини, щоб «звільнити» душу.

Також скіфи проводили військові обряди:

- скальпування – знімання шкіри з голови ворога як трофей і символ перемоги;

- чаша з черепа – переможці пили з черепа ворога, вірячи, що це передає їм його силу.

Вірування скіфів формувалося за допомогою жерців та магії:

- енарі – жерці-євнухи, які носили жіночий одяг і тлумачили волю богів через пророцтва;

- шаманізм – використання галюциногенних рослин (наприклад, коноплі) для входження в транс.

Сонце і Місяць вважалися «очима» богів. Рух зірок інтерпретували як знаки для війни або миру.

Таким чином, вірування скіфів були складними і багатогранними, відображаючи їхнє ставлення до життя, смерті і природи. Ця релігійна система допомагала їм знаходити сенс у світі, що їх оточував, і формувала їхню культурну ідентичність.

2. ВІРУВАННЯ МЕШКАНЦІВ ГРЕЦЬКИХ МІСТ-ПОЛІСІВ

У релігійних віруваннях давніх греків чітко відображалося їх сприйняття світу. Боги та герої давньогрецької міфології часто символізували природні явища, людські емоції та аспекти повсякденного життя.

Релігія древніх греків північного Причорномор'я була політеїстичною. Були два етапи у розвитку релігії причорноморських міст. Перший (VI–I ст. до Р. Х.) характеризується існуванням давньогрецького пантеону божеств, другий (I–IV ст. Р. Х.) – появою в релігії полісів культів негрецького походження, запровадження культу римських імператорів і формування монотеїстичної релігії – християнства. У кінці III століття на Боспорі з'явилися перші ознаки християнства, а протягом перших десятиліть IV століття тут сформувалася християнська громада на чолі з єпископом. У списках Нікейського собору 325 року згадується ім'я боспорського єпископа Кадма.

Вірування Ольвії. Своєрідним і надзвичайно цікавим явищем давньогрецької релігії є культ Ахілла. Він набув особливої популярності в Північному Причорномор'ї, відігравши величезну роль в історії Ольвійського полісу, і досяг тут апогею у перші століття нашої ери, коли Ахіллу було присвоєно сакральний епітет «Понтарх».

Серед усіх культів, що існували у Північному Причорномор'ї, культ Ахілла має найбільшу історіографію.

З-поміж даної літератури, де міститься інформація про культ Ахілла, передусім потрібно назвати «Борисфенітську

промову» давньоримського оратора грецького походження Діона Хрисостома. Відвідавши Ольвію наприкінці I століття, він залишив дуже докладний опис міста і його мешканців. Велику увагу Діон приділяє звичаям і настроям мешканців, зокрема відзначає надзвичайну популярність у них Гомера й Ахілла. У промові згадується два храми Ахілла, існування яких не знайшло відображень в інших джерелах.

Діон Хрисостом вказує на те, що ольвіюполіти шанують Ахілла як бога, але при цьому не називає його «Понтарх». Цей факт дозволив прийти до висновку про два етапи реформування культу Ахілла: спочатку його обожнення, а пізніше присвоєння сакрального епітета «Понтарх» і піднесення у ранг верховного покровителя полісу.

За кількома винятками, усі пам'ятники культу Ахілла Понтарха відносяться до групи лапідарних написів. На сьогодні відомо 43 таких написи, у яких читається ім'я Ахілла Понтарха, або ж напис відноситься до даної групи на підставі формули присвяти. Написи датуються кінцем I – серединою III століття. Ці присвяти встановлювалися в різних місцях Нижнього Побужжя від імені ольвійських магістратів – колегій архонтів, стратегів й агораномів, а також жреців.

Поряд з присвятами Ахіллу Понтарху у II–III століттях подібні присвяти встановлювалися й іншим божествам: Зевсу, Аполлону і Гермесу. Але в той час, як присвяти робилися Аполлону тільки від імені стратегів, Зевсу – тільки від жреців, Гермесу – тільки від агораномів, присвяти Ахіллу робилися від імені усіх чотирьох колегій магістратів. Отже, культ Ахілла Понтарха у II–III століттях стає головним культом Ольвійського полісу.

В умовах посилення римського і варварського впливів у духовному житті ольвіюполітів зростають консервативні тенденції. Взявши під захист традиційні «батьківські» культу і наповнивши їх новим змістом, громадянська община Ольвії зберегла культурну своєрідність до останніх днів свого існування.

Найпоширенішим у всіх іонійських колоніях був культ Аполлона. Це пояснюється не лише тим, що цей бог був найбільш шанобливий у Мілеті, але і властивим всім грекам уявленням про Аполлона як про бога-заступника колонізації. Головним богом перших колоністів Березані й Ольвії був Аполлон Лікар. Загальноприйнятою є точка зору, згідно з якою культ Аполлона Лікаря був перенесений греками-колоністами з Іонії.

Недалеко від Ольвії в районі Гілеї вже в середині VI століття разом з вівтарями Матері богів і Геракла існував і вівтар Борисфена. Зображення цього річкового божества більшість дослідників бачать у бородатому і рогатому персонажі на найчисленніших ольвійських монетах 330–250 роках.

Греки здійснювали приношення богам двох видів. Жертовни, що призначалися для тимчасової насолоди божества, складалися з різних напоїв, м'яса, плодів, спеціально приготованих блюд. Внески ж, що залишалися в святилищі як його власність, служили для потреб культу (наприклад, посуд для зливань) і для прикрашення храму – статуї, рельєфи, вінки, парадна зброя.

Отже, до ольвійського державного пантеону належали боги, перенесені з грецьких метрополій, такі як Зевс, Артеміда, Афродіта, Діоніс, Афіна, Аполлон. Усі божества шанувалися з дотриманням основних процедур, започаткованих у метрополії. Крім того, на відміну від релігійних уявлень Мілету, особливого шанування в Ольвії заслуговували напівміфологічні давньогрецькі герої – Геракл і Ахілл.

Вірування Херсонеса. Основними для Херсонеса в цей час були культи Партенос та Геракл, крім того, общиною шанувалися Зевс, Деметра, Діоніс, Аполлон, Гермес та інші.

Однією з найбільш важливих проблем завжди був культ божества Партенос. Серед основних питань, що стали предметом розгляду науковців, є проблема імені, походження божества, яка часто провокує з'ясування характеру відносин

із варварським населенням, залучення аналізу релігійних обрядів. Крім того, увагу дослідників завжди привертали такі аспекти культу богині, як «становище жерців у суспільстві, кількість та локалізація храмів, святилищ».

Дослідження культу інших богів пантеону має дещо коротшу історію, що зумовлено наявним археологічним матеріалом. Було зроблено припущення, «що колонія Гераклеї успадкувала вшанування основних античних богів». Надалі увагу дослідників привертали такі питання, як час та причини розвитку окремих культів, перевага тих чи інших функцій божеств, що знову-таки супроводжувалося дискусіями щодо варварських релігійних впливів.

На першому етапі вивчення релігії Херсонеса відтворення суті основних божеств відбулося здебільшого на основі аналізу міфів. Варто відзначити, що історики XIX – початку XX століття, володіючи доволі обмеженим матеріалом, змогли окреслити основні моменти в особливостях культів, пізніше їхні гіпотези, доповнюючись новими знахідками та аргументами, були розвинуті до рівня наукових теорій. Зокрема, саме у XX столітті було обґрунтовано перші точки зору на походження та сутність культу основного божества Партенос, які існують і до сьогодні. Так, одні дослідники наголошували на тотожності херсонеської Партенос та Артеміді, інші вівтар Борисфена на таврському походженні божеств.

Перші робили висновки про синкретизацію культів Артеміді, Іфігенії, Тіхеї (Тюхе) в культі Партенос. Назву «Діва» визнавали як самостійне ім'я богині та одночасно як тотожне не лише Артеміді, а й Афіні, Гери, Афродити, Амфітрита тощо. Свідчення Геродота про криваві офіри Артеміді в Тавриці пояснювалися тим, що Понт Евксіньський мав сакральноміфологічне значення для греків як межа з потойбічним світом, а тому ця міфологічність могла поширюватися на реальне населення берегів моря. Додатковий аналіз нумізматичного матеріалу дав змогу дійти висновку про «популярність культів

верховної богині протягом усього розглядуваного періоду, виділили часові відмінності в особливостях її зображення».

Паралельно існувала теорія запозичення греками таврського божества, основним аргументами якої були однойменність таврської та херсонеської богинь, а також дипломатична мета засвоєння місцевих божеств – щоб виправдати загарбання земель.

Дискусії виникали з питань, пов'язаних з визнанням або невизнанням існування культу Геракла в Херсонесі. Підкреслювалася важливість культів Аполлона (у зв'язку з чим аналізувалися зв'язки Херсонеса з Делоським та Дельфійським святилищем) Зевса, Афродіти. Однак майже не зверталася увага на час побутування чи зміни в популярності культу того чи іншого божества. До кінця XIX століття за нумізматичними даними було зроблено висновки, зокрема, щодо особливого статусу певних культів, адже основними зображеннями на монетах є Партенос та Геракл з атрибутами, тоді як інші божества поступаються першим за кількістю та якістю в монетних класифікаціях.

Культ Артеміді вважається офіційним на початковому етапі існування Херсонеса. Пізніше він, поряд з кльотами Погони й Аполлона, перетворюється на приватний. Культ Афродіти відомий у Херсонесі з IV століття до Р. Х., але офіційним він стає з римського часу. У вивченні пантеону не ставиться за мету з'ясувати кількість божеств пантеону.

Неточним було б також вважати популярність того чи іншого божества однаковою протягом усього розглянутого періоду. Адже еллінська релігія не передбачала досконалої ієрархії чи канонів. Партенос була, можливо, єдиним божеством, культ якого був поширеним до кінця античності, але це не свідчить про її «негрецьку» сутність.

Таким чином, дослідження основних культів Херсонесу триває і свідчить не стільки про інтенсивність розробки цих питань, скільки про якісно нове в їх з'ясуванні, в спробах

комплексного підходу розв'язання проблем. Отже, на культурне та господарське життя Херсонесу вплинули культу Партенос та Геракла, запозичені колонією у своєї метрополії.

Вірування Боспорського царства. На Боспорі Кіммерійському з прадавніх часів великого значення набув культ жіночих богинь родючості Елевсинського кола. Землеробство було головною основою багатства населення Боспора. Культ Деметри тут глибоко укорінявся і знайшов сприятливий ґрунт для розвитку в культурах сусідніх народів, що почитали богиню родючості, велику богиню, матір природи. Деметрі присвячені написи з Пантікапея, графіті з Пантікапея і Німфея. Написи з ім'ям Деметри відомі з V ст. до Р. Х. по III століття.

Стародавній образ Деметри у вигляді тієї, що сидить на троні у величавій позі богині, поширений у дрібній пластичності. Боспорські теракоти, що відносяться до культу Деметри, знайдені в Тірітакі, Німфеї, Пантікапеї. «У ранніх теракотах Боспора, Деметра, що змальовували, і Кору, закладений глибокий сакральний сенс: землеробські уявлення про добротний урожай перепліталися з вірою в захисні функції богинь і ідеєю про відродження всього сушого (природи, душі людини) після вимушеної смерті». На надгробних рельєфах часто зображались Деметра і Кора з факелами і хлібними колосами в руках. Факели свідчать про значення богині, а колоси – про майбутнє воскресіння. Міф про Деметру і Персефону був популярним сюжетом для розпису склепів (склеп у кургані Велика Близька на Тамані, знаменитий «склеп Деметри» в Керчі).

Широкої популярності набув також культ Артеміді. Своєю войовничістю й агресивністю, непохитним характером Артеміді схожа з таврською богинею Дівою і дуже нагадує амазонку. Її володіння – світ тварин і рослин, старовинні звичаї, пов'язані з ними. Ця жорстока діва особливо довго не бажала розлучатися з людськими жертвами. Грецька Артеміді все була схожа на варварських кумирів, саме тому у своїх міфах елліни помістили її в храм, в якому жрицею служила Іфігенія,

в таврській землі і навіть називали її таврською богинею. Всі три богині виявилися настільки тісно пов'язаними між собою, що часто просто підміняли одна одну; Артемїду називали то Іфігенією, то Дівою.

Одним з головних божеств боспорської релігійної системи була Афродіта, про що свідчать численні археологічні знахідки святилищ як у містах Боспорського царства, так і у невеликих поселеннях та помістях. Такі знахідки разом з повідомленнями античних авторів та епіграфічними джерелами дають можливість з'ясувати умови й обставини становлення культу Афродіти на Боспорі, а також визначити, як розумілося місцевими жителями єство божества, характер, особливості розвитку культу і яким чином було організовано шанування. Останнім часом наші знання про культу Боспора значно збагатилися завдяки відкриттю ряду нових суспільних і приватних святилищ.

У світлі нових відкриттів з'являється можливість для інтерпретації ряду предметів з розкопок (фрагменти посуду, прясельця, ножі, голки тощо), що мають зв'язок з культурами конкретних божеств, у тому числі і з культом Афродіти.

Культ Діоніса набуває великої популярності в IV–III столітті до Р. Х. у зв'язку з розквітом виноградарства на Боспорі, до цього часу відносяться присвятні лапідарні написи на честь Діоніса і графіті. Міфологічні сюжети, пов'язані з культом Діоніса, відтворювалися в містичних діях і ритуальних обрядах. В основі діонійських свят лежить ідея про бога, який страждає, вмирає, втілює продуктивні сили природи, які засинають взимку і знов відроджуються з першими весняними променями сонця.

Досліджуючи матеріали про храми і святилища Боспору, можна сказати, що з самого початку існування тут античних поселень культові церемонії на честь божеств здійснювалися або в домашніх умовах, або на невеликих ділянках без будь-яких будівель культового характеру; головну роль

під час обрядів шанування божеств відігравали вівтарі, гаї, міжгір'я. З часом значення храмів стало збільшуватись, що дозволяє стверджувати вплив централізованої держави на релігійне життя населення.

Отже, у шануванні богів у різних містах-колоніях Північне Причорномор'я вирізнялося винятковою різноманітністю. В той же час для релігійного життя населення цього регіону був характерним цілий ряд загальних рис. Перш за все – це існування культу узагальненого Великого жіночого божества, який на різних територіях у процесі синкретизації з грецькими жіночими богами став сприйматися у вигляді Артеміді, Афродіти, Деметри, Кібели тощо, наділеними додатковими функціями.

3. ДОХРИСТИЯНСЬКІ ВІРУВАННЯ СЛОВ'ЯН

Вірування давніх слов'ян являють собою багатий і самобутній пласт духовної культури, що формувався протягом століть. Ця система вірувань, заснована на язичництві, включала поклоніння силам природи, віру у потойбічний світ, культ предків та численних богів. Давні слов'яни вбачали у всьому навколишньому світі прояв божественного начала, що зумовлювало їхнє світосприйняття, спосіб життя і побут.

Вони вірили в сили природи, у потойбічне життя як продовження земного. У релігійних віруваннях предків слов'ян існували дві течії: обожнення природи та культ роду. В уявленнях наших предків вся природа була населена великою кількістю божеств. Також вірили в спорідненість людей з різними тваринами. Рослини сприймалися як живі істоти. Різноманітні обряди перейшли до християнських свят (коляда, масляна, веснянки). Давні слов'яни вірили, що річки, озера, ліси населені духами. З літописів відомі, зокрема, дух лісу – лісовик (гайовик), дух води – водяник, дух поля – полудниця тощо. Вірили також у нечисту силу. У давньослов'янських поселеннях були святилища – капища, де стояли ідоли та жертovníки. Зводили їх там, де, за повір'ям, могли жити божества. Ідолів виготовляли з товстих дерев'яних колод, вирізьблювали обличчя, руки, зброю та прикраси. Тут виконували обряди та ворожіння за майбутній урожай, добробут і процвітання роду. Служителями язичницьких обрядів були волхви.

Давні слов'яни шанували померлих родичів і вважали їх добрими духами, охоронцями хатнього вогнища і помічниками нащадків у житті. Єдиного бога, громовержця, визнають

вони владикою всього світу і в жертву йому приносять биків і всякого роду священних тварин. Долі вони зовсім не знають і не приписують їй ніякого впливу на людей. Коли їм загрожує смерть, під час хвороби чи на війні, вони дають обітницю, що, коли врятуються від смерті, то негайно принесуть за врятування життя жертву богу – і коли небезпека минула, приносять жертву і вважають, що цим купили свій порятунок.

Поклоняються також річкам, німфам та іншим божествам, і всім їм приносять жертви; під час цих жертвоприношень ворожать. Древні люди намагались пояснити зміни, явища і сили в природі і суспільстві (невидимий світ), використовуючи наявні у них на той час поняття про стосунки між людьми (видимий світ). Таким чином сили природи уподібнювались людям, набували певних людських рис і в такому вигляді потрапляли у казки.

Так з'явилися поняття богів, янголів, демонів, чортів, водяників, мавок, русалок тощо. Люди відкрили невидимий світ, пов'язаний зі світом видимим.

Род вважається Творцем Всесвіту, богом над богами. Сварог – Бог неба, заліза, ковальства і шлюбу. За слов'янською міфологією, Сварог є небесним ковалем, що викував Світ, покровителем ковальства та ковалів, а також опікуном ремесла, який населив Землю різними істотами, створив перших людей, став покровителем шлюбу та родини. Є винахідником плугу та жорен, навчив людей молоти зерно та пекти хліб. Перун – бог-громовержець, бог грози, грому і блискавки. Зброя Перуна: «громова стріла» спис-блискавка, меч або шабля, ритуальні топірці-сокири, палиці. Коли Перун метас каміння та стріли на землю, виникає гроза. За уявленнями, він їздив по небу на вогненній колісниці, запряжений крилатими вогнистими кіньми.

Велес – це один із найстаріших богів, що вважається богом достатку. Бог таємничих знань, покровитель музики й поезії. Покровитель волхвів. Зображався Велес зі сопілкою у руках

(сопілка миру). За легендою, коли між полянами і древлянами зчинилася кривава січа «за межу» (побойще не міг зупинити навіть Перун зі своїми блискавками), з'явився Велес і заграв на сопілці. Гра була такою чарівною, що воїни обох сторін опустили мечі й побраталися.

Дажбог – бог Сонця. Податель добра і багатства, боже-ство достатку. Давав усім і усьому життєві сили, був джерелом багатства й благополуччя кожної родини. Дажбог пода-рував нашим далеким предкам сонячний календар, визначив основні життєві закони. Він заступався за свій народ у часи війн і лихоліть.

Ярило – бог весняної родючості, літнього розквіту творчих сил природи, дітонародження. Своїми властивостями впливав на родючість і плідність. Зображувався молодим, у білій полотняній одежі, на білому коні, босим. На голові – вінок квітів як символ вічності й неба. У лівій руці – пучечок житніх колосочків – знак життя і щастя, доброго врожаю і благополучності.

Стрибог – бог вітру (вихору, бурі), точніше, дід і володар вітрів. Його атрибути: лук і стріли. Князь Володимир поставив його ідола у Києві. Не виключено, що Стрибог був також Богом війни, руйнівником, що нищив дари Дажбога.

Дана – богиня води й річок, дарувальниця дощу. Символ богині Дани – липа, а день – п'ятниця. Вода Дани (особливо джерельна), як і вогонь, є великим очисником, який просвітлює не тільки тіло, але й розум. Вода Дани буває не лише очисною, але й правдивою, живою і мертвою, молодильною і святою. Дану часто закликали молоді дівчата, молячись про коханого, а також під час весілля для благословення нової родини. Щоб отримати прохання, річкам приносили данину (пожертву). У жертву Дані приносили хліб, солодоші, печиво, гроші, на деревах біля струмків чіпляли барвисті стрічки.

Марена – слов'янська богиня зла, темної ночі, страшних сновидінь, мору, хвороб, смерті та володарка Підземного

Світу – Наві. Вважалася уособленням всіх нечистих сил. Ім'я цієї богині пов'язано зі словами «морок», «морочити», «смерть», «марев», «мор» та інші. Саму богиню Мару уявляли по-різному: високою жінкою чи згорбленою старою, але з довгим розпущеним волоссям; красивою дівчиною в білому чи жінкою в чорному.

Лада – давньослов'янська богиня любові, злагоди, гармонії, світового порядку і благополуччя. Вона також є богинею весни, кохання і шлюбу, покровителька жіночої вроди і краси, щасливого подружнього життя. У слов'янській міфології Лада виступає в образі красивої жінки, уквітченої квітами і колосками, променями сонця. Сама назва «лада» утворена від праслов'янського кореня «лад», що означає – гармонія, порядок. Лада символізує жіночу чистоту, вірність і відданість, материнство.

До слов'янської міфології відносяться різні групи нечистої сили, духів, тварин, що пов'язані з усім міфологічним простором від дому до лісу, від чистого озера до болота. Це домовики, мавки, водяники, мара, кикимора, болотяники, криничники, очеретяники, польовики, гайовики, перелесники, чорти, дияволи тощо. Всі ці персонажі пов'язані з негативними явищами в житті людини, і вона різними способами їх позбавлялася, уникаючи зла.

Домовик – персонаж міфології слов'ян, демонологічна істота, «хатнє божество», що опікується, допомагаючи й іноді шкодячи життю усієї родини, яка живе в одній хаті.

Водяник – злий дух, втілення водної стихії як негативного й небезпечного явища.

Русалки – істоти слов'янської міфології, що є дівами прісних та солоних вод. Вони – дівчата-утоплениці. Русалки характерні для більшості міфів різних народів.

Лісовик – міфологічний образ, який, згідно з легендами, втілювався в подобу дуже старого кошлатого діда. Лісовик є символом небезпеки, яка підстерігає людину в лісі.

Мавка – казкова лісова істота в образі гарної дівчини з довгим розпущеним волоссям; лісова німфа. Згідно з народними повір'ями, на мавок перетворюються душі дівчаток, померлих без хрещення.

Полудниці атакують людей під час робіт на полях у полудень – викликаючи жахи або навіть смерть через інфаркт міокарда. Дуже розповсюдженим у фольклорі був і залишається мотив ворожого демона жіночого роду – лісової баби, в оповіданнях відомої як Баба Яга. Вона зображалася звичайно як стара та дуже негарна жінка, що жила у хатині на курячій нозі, полювала на дітей, що блукали у лісі, яких потім готувала в казані, а також на дорослих, яких душила пальцями. Найбільш розповсюдженим прикладом демона, що виник у результаті передчасної смерті через утоплення та застряг між життям та смертю, є топельник. Жінки, що померли такою смертю, могли стати богинками (або русалками). Ці істоти зазвичай уявляють як вічно молодих і дуже гарних дівчат, що перебувають біля берегів озер. Вони приваблювали своєю вродою перехожих, яких потім лоскотали до смерті. Особливо помітним у слов'янських віруваннях є негативне забарвлення рік чи озер. Демони мешкали також у лісі та повітрі. Останні були пов'язані з погодою.

Топелець – персонаж слов'янської міфології, водяний біс, що затулює людей під воду й топить. Часто ототожнюється з водяником, однак на відміну від нього, топелець – це «ожилий» утопленник, а не втілення стихії. Топельці мають вигляд високих, дуже худорлявих людей зі слизькою зеленою шкірою, великою головою і темним волоссям. За народними повір'ями, мешкають топельці, як і водяники, у будь-яких водоймах, інколи навіть у канавах і колодязях, виходять на берег на Новик. У деяких регіонах на них покладали відповідальність за затоплення полів та луків, розлив річок. За переказами, інколи вони не одразу топлять людину, а грають з нею у загадки на життя жертви.

Богинки (богині) – міфологічні персонажі західних слов'ян. Страшні виглядом: старі, потворні, кульгаві жінки з великою головою, відвислими грудьми, здутим животом, кривими ногами, чорними ікластими зубами; за повір'ями, крадуть та підмінюють дітей. Можуть з'являтися у вигляді жаб, собак, кішок, показуються як тінь, але переважно для людей вони невидимі. Богинками стають померлі породіллі, жінки-самогубиці, дівчата, які позбулися плоду, вбивці дітей. Перебувають у печерах, болотах, ставках, ярах. З'являються вночі в негоду. Також приходять уночі та душать людей. Богинки небезпечні також для худоби; вони лякають і гублять худобу на пасовищах, ганяють коней, заплітають гриви коням. Як оберіг від богинок, вішають шкіру їжака на стіни.

Русалка – міфологічний жіночий образ у багатьох слов'янських народів, що може поставати як водяне божество; потопельниця чи мрець взагалі; іноді характеризується як німфа. Зазвичай це духи померлих, як правило – жіночої статі. Вигляд русалки переважно людиноподібний, різниться від прекрасного до потворного, часом з додаванням невластивих людині, навіть тваринних рис. Спорідненими з русалками вважаються мавки. В образі русалок переплелись риси духів родючості (польові русалки), води (річкові русалки) та уявлення про «нечистих» покійників. Русалки й берегині в праукраїнському язичництві опікувалися родючістю поля. Центром локалізації культу русалки в Україні вважається Полісся. Різні природні катастрофи чи проблеми зі здоров'ям вважалися результатом діяльності демонічних сил – наприклад, викидень провокувався богинками, олігофренію у дітей викликали «дикі жінки», а пухлини та параліч – перелесник. Також вірили, що діти можуть бути викрадені демоном і замінені на істоту з великою головою, нерухожими очима, жахливим виглядом і таким самим характером. Богинки – в міфології західних слов'ян – демонічні істоти жіночої статі, головними функціями яких вважали стеження за вагітними,

викрадення та підміну немовлят у породіль. Баба – міфічна істота в образі жінки з довгим волоссям, яка убиває або до смерті залоскотує людей. Перелесник, налітник, літавець, літун або вогняний змій – у слов'янській міфології злий дух, що шкодить людям, набуваючи подоби їхніх близьких, уособлення небесних вогнів – метеорів і блискавок.

Окрему групу демонів становили ті, що пов'язані з домашнім господарством. Зазвичай їх трактують як персоніфіковані духи предків, що живуть у затемнених місцях, – у темних кутах, під порогами, за піччю, у піддашші тощо. За їжу від господарів вони забезпечували домогосподарствам процвітання. Принаймні частина храмів та культових місць була обладнана ідолами, що уособлювали язичницькі божества. Найвідомішим ідолом є виловлений у 1848 році зі Збруча й умовно названий Збручанським ідолом. У верхній частині знаходяться зображення чотирьох божеств, нижче – зображення людей, а внизу – силует хтонічного божества. Монументальний ідол у храмі Святовита в Арконі описав Саксон Граматик. Він вирізнявся габаритами, а в долоні тримав виконаний з металу ріг, який використовувався для ворожінь. Характерним для полабських божеств є полікефалізм, або наявність великої кількості голів. Ідол Святовита мав чотири голови, Руєвіта у селі Гардзець – сім, а Триглава у Щецині – три. Хтось вважає, що полікефалізм символом абсолютного знання. Знахідки іншого типу походять з частини Помор'я, що нині знаходиться на території Польщі. Це напіваморфні предмети у формі кам'яного рельєфу. Вони відображають людські постаті: жінки, чоловіка з рогом, наїзника. Знайдено також три ідоли релігійного призначення. Перший зображає постать з блюдом чи буханкою хліба, другий – постать у шапці. Третій має слабо виражені риси обличчя. Ці пам'ятки не мають аналогів у західноєвропейському чи скандинавському мистецтві, натомість вони нагадують знахідки з території колишньої Пруссії – так званих

пруських баб. Можливо, ці ідоли є уособленням героїв чи племінних вождів.

Вірування давніх слов'ян залишили вагомий слід у сучасній культурі. Багато стародавніх традицій та свят збереглися, змістившись із язичницьких часів у сучасні релігійні чи культурні практики. Наприклад, багато зимових свят, таких як Святки або Масляна, зберігають елементи давньослов'янських обрядів.

Крім того, в сучасній літературі, музиці та живопису можна знайти елементи слов'янської міфології, які надихають нові покоління.

Отже, вірування давніх слов'ян були невід'ємною частиною їхнього життя, визначаючи світогляд, побут і стосунки з природою. Шанування богів, таких як Перун, Дажбог і Велес, відображало уявлення про стихії та гармонію в природі. Обряди, зокрема святкування Купала, Коляд чи вшанування предків, відігравали важливу роль у житті громади. Ці традиції частково збереглися навіть після християнізації, інтегрувавшись у сучасну культуру. Вивчення вірувань предків дозволяє глибше зрозуміти нашу історію, духовний розвиток і національну самобутність, яка й досі залишається важливою складовою української культури.

4. ЗАРОДЖЕННЯ ХРИСТІЯНСТВА

Сьогодні християнство – одна із монотеїстичних світових релігій, що є найпоширенішою у світі. Близько 63 р. до Р. Х. Римська імперія підкорила Палестину. Там поширилися уявлення про кінець світу та прихід Спасителя – Месії. Особливої популярності набув Ісус Христос. Апостоли – учні та послідовники Ісуса Христа – поширили християнство по всій Римській імперії. Християнська віра міцніла і гартувалася. Станом на III ст. Р. Х. чимало мешканців Римської імперії вже були християнами, зокрема й представники еліти. На церковному соборі у 325 році ухвалили Символ віри, відповідно до якого єдиний Бог виступав у рівнозначних іпостасях Бога-отця, Бога-сина і Святого Духа. Наприкінці IV століття вчення Ісуса Христа визнали єдиною релігією.

У I столітті християнство швидко розповсюджувалось за межі Іудеї. В результаті розпаду Римської імперії у 395 році на Західну і Східну, розвиток християнської церкви відбувається у двох напрямках.

Християнство на Заході було єдиним джерелом стабільності, воно єднало навколо себе всі прошарки західного суспільства. Загальна підтримка всіх верств населення нарешті надала християнській церкві на Заході наддержавний статус, що поставило церковну владу над світською.

Остаточний занепад Західної Римської імперії в 476 році поклав початок розвитку Східної Римської імперії, під назвою Візантія. Християнство на Сході опинилося під патронатом

Візантійських імператорів і стало провідником їх волі. Східні християни були розпорошені між різними центрами. Ці центри називались патріархії.

У 1056 році відбувся офіційний розкол християнської церкви: західного вірця (католицизм) та східного (православ'я).

5. ПРИЙНЯТТЯ ХРИСТІАНСТВА РУСІ-УКРАЇНИ

Християнство все ближче просувалося до кордонів Русі-України. Європейські країни (сусіди) поступово приймали християнство. Чехія і Польща прийняли християнство у 928–935 і 962–992 роках відповідно; болгари прийняли православ'я у 864 році.

Постала необхідність у єдиній релігії, яка могла б зміцнити роль князя на міжнародній арені; також важливими були соціальні, економічні та політичні причини. Єдина релігія формувала єдине, об'єднане європейське співтовариство. Поступово втягуючись у міжнародні стосунки, Київська Русь потребувала монотеїстичної релігії. Язичницька релігія не могла обґрунтувати необхідність утворення єдиної централізованої держави з єдиним правителем.

Першу спробу охрестити Русь здійснили київські князі Аскольд і Дір (приблизно у 861 році); наступницею стала княгиня Ольга (859–861 рр.). Але потужна опозиція її сина, Святослава Ігоровича, не дозволила реалізувати задумане. Третя й остання спроба належить Володимирі Святославовичу, який у 988 році охрестив Русь-Україну. Цей процес був тяжким та тривалим (приблизно до XII століття), оскільки слов'яни неоднозначно сприйняли цей факт. Багато хто не хотів охрещуватися, тому що вважали себе язичниками.

Християнська віра була обрана через її поширеність в Європі і краще знайомство з нею. Східний – візантійський (православний) зразок християнства був обраний через те, що візантійська церква діяла в умовах жорстко-централізованої влади і, найголовніше, підпорядковувалась цій світській владі.

Західна, римська церква, на чолі з Папою Римським ніколи не визнавала світської влади над собою.

Першим митрополитом Русі-України був Теопемпт (Феопемпт), якого у 1037 році призначає Константинопольський патріарх.

У 1051 році з наказу Ярослава Мудрого митрополитом було обрано українця Іларіона (1051–1054 рр.). Після нього був митрополитом Єфрем, призначений у 1055 році, але далі знов почався ряд митрополитів, поставлених Константинопольським патріархом. Згідно з практикою Візантії, митрополії не тільки перебували в залежності від патріарха, але й мали фінансово підтримувати того.

У XI столітті Київська митрополія мала 21 єпархію (на чолі з єпископом). Єпископи часто призначалися князем і були протиположними грецьким митрополитам у церковних справах, що обмежувало вплив Візантії на Русь.

6. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

Спадкоємицею Київської Русі стала Галицько-Волинська Держава, землі якої віддавна були частиною Русі. Київська Церква на цих теренах продовжувала не лише існувати, а й активно розвиватися. На території князівства існувало три єпархії Київської Церкви. Найстаршою з них була Перемиська, яка постала десь на початку XI століття. Галицьке єпископство створено під кінець XI – на початку XII століття, а в 1235 році королем Данилом було засновано Холмську єпархію.

На відміну від Києва, Галич зазнавав значно більших впливів та контактів із Західною Церквою. Частково цьому сприяло географічне положення (сусідство із католицькими Польщею та Угорщиною), частково орієнтація правителів Галицько-Волинського князівства на Захід, укладання династичних шлюбів з королями Польщі, Угорщини та інших європейських країн.

Яскравим прикладом мирного співжиття двох Церков може слугувати той факт, що до середини XII століття на теренах Галицько-Волинського князівства Церкви вшановували святих одна одної і не робили поділу на «східних» та «західних». Ще одним яскравим прикладом, що підтверджував факт комунікації Київської (Східної) Церкви із Церквою Західною після церковної схизми 1054 року, є присутність архієпископа Петра, який представляв Київську Церкву на Ліонському Соборі 1245 року. Найімовірніше, він був делегований королем Данилом, щоб представляти інтереси Церкви на Соборі. Про архієпископа Петра є згадки в кількох західних

літописах, які характеризують його як особу, добре обізнану в богослов'ї та зі звичаями й культурою татар. Не менш цікавим є той факт, що Петро брав участь у спільних богослужіннях з іншими отцями Собору, що само по собі є явищем унікальним, особливо зважаючи на те, що літургійне співслужіння поміж представниками Православної та Латинської Церков після схизми Керулярія (1054 року) припинилося. Під час Собору папа щиро зацікавився Київською Церквою та доручив відрядити посольство на українські землі для того, щоб з'ясувати стан справ. Ще одним завданням делегації була зустріч з татарами, які становили на той час чи не найбільшу небезпеку для Європи.

Перша зустріч папських легатів та руських владик відбулася у Володимирі-Волинському, під час якої активно обговорювалось питання об'єднання Київської Церкви з Римом.

У 1247 році відбулася друга зустріч-нарада поміж папською делегацією та нашими владиками, щоправда цього разу на ній був присутній і князь Данило з боярами. Єпископат Київської Церкви не вбачав труднощів у возз'єднанні з Римом, однак вимагав збереження Східного обряду та вже існуючої ієрархії в Руській Церкві. Однак возз'єднанню Церков завадила політична нестабільність. Данило залишався васалом ханської орди, а тому не міг офіційно укладати нові угоди із іншими країнами. Церковне ж об'єднання передбачало входження Галицько-Волинського князівства у сферу впливів Святішого Отця. Тому з ініціативи Данила контакти з Римом було призупинено. У 1250 році князь звернувся із проханням до патріарха Константинополя про свячення митрополитом Кирила. Патріарх задовільнив прохання Данила. Однак, повернувшись до Галича, митрополит довго там не побув і переніс свій осідок до Володимира над Клязмою.

У 1303 році грамотою цісаря Андроніка II Палеолога та патріарха Афанасія Галицьке єпископство було піднесено до рангу митрополії. Через те, що митрополит керував Церквою

з півночі, перенісши свій осідок до Москви, він тим самим спричинив поділ Київської митрополії. Згодом стараннями суздальських князів Галицька митрополія була скасована. Проте в 1371 році завдяки польському королю Казимиру відновлена.

У 1303 році в Константинополі було висвячено галицького митрополита Ніфонта (1303–1305 рр.). Таким чином на Українських землях існувало дві митрополії: Київська та Галицька. Але Галицька митрополія існувала не довго. Наступник Ніфонта, Петро Ратенський (1305–1326 рр.), у 1309 році став митрополитом «всія Русі» і перебував постійно в Москві. Його наступник Феогност (1326–1353 рр.) добився ліквідації Галицької митрополії. У 1347 році Константинопольський патріарх видав грамоту про прилучення Галицької митрополії до Київської – тобто до Московської.

Після того, як вимер рід Романовичів, землі Галицько-Волинського князівства стали здобиччю сусідніх країн, таким чином розпочався новий етап в історії Київської Церкви – Польсько-Литовська Доба.

7. ВІРУВАННЯ КОЗАКІВ

Козацтво відігравало визначну роль у формуванні української нації. Одним із важливих аспектів життя козаків було їхнє вірування та релігійні переконання. Вірування козаків поєднували в собі як християнські, так і народні елементи, що формувало їх унікальний світогляд.

Основною релігією козаків було православ'я. Вони активно захищали православну віру під час численних конфліктів з сусідніми католицькими державами, зокрема Річчю Посполитою. Церква відігравала важливу роль у житті Січі. Козаки часто брали участь у богослужіннях, а на Запорізькій Січі обов'язково будували православні церкви, де проводилися служби.

Козаки вірили, що Бог захищає їх у бою, і часто перед важливими битвами молилися за перемогу. Їхня духовність проявлялася у вірі в захист Божої Матері та святих покровителів, зокрема святого архистратига Михаїла, якого вважали своїм небесним патроном.

Окрім православ'я, вірування козаків включали багато елементів язичництва та народних традицій. Це проявлялося в обрядах, пов'язаних із природою, зокрема вірою в сили землі, води та неба. Козаки вірили в магічні сили, заклинання та обереги, що мали захищати їх у походах і битвах.

Також у козацькому середовищі були популярні різноманітні забобони. Наприклад, перед походом козаки намагалися уникати поганих прикмет, таких як чорний кіт або розбите дзеркало. Вони вірили, що такі знаки могли передбачити невдачу в бою.

Козаки мали особливий зв'язок з природою. Вони шанували її сили і вважали, що вона впливає на їхнє життя. Це відображалося в ритуалах, пов'язаних з водою та вогнем, які часто використовували для очищення та захисту.

Серед козаків також була поширена віра в «характерників» – людей, які, за переказами, володіли магічними силами, могли передбачати майбутнє, ставати невидимими або викликати дощі. Ці вірування тісно перепліталися з давньою міфологією та українськими народними традиціями.

Таким чином, вірування козаків були унікальним поєднанням православ'я, народних традицій та язичницьких елементів. Вони вірили в силу молитви та оберегів, а також у важливість духовного і морального очищення перед боєм. Вірування були важливою частиною їхнього світогляду та культури і відображалися в їхньому повсякденному житті та військових звичаях.

8. СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У XVI–XVII СТОЛІТТЯХ

У XVI столітті українські землі перебували у складі Великого князівства Литовського, а пізніше – Речі Посполитої, що створювало складні умови для розвитку православ'я. Католицька церква отримала державну підтримку, а православна релігія фактично опинилася у підпільному становищі. Православне духовенство втрачало соціальний авторитет, зменшувався рівень освіти, погіршувалась дисципліна серед кліру.

Однією з найвизначніших подій кінця XVI століття стала Берестейська унія 1596 року, за якою частина православної ієрархії визнала верховенство Папи Римського, створивши унійне духовенство. Це рішення було спробою зберегти права православних у католицькій державі, але водночас воно викликало гострий спротив і розкол у релігійному середовищі.

Більшість українського народу, особливо у центральних і східних землях, не сприйняла унію, вважаючи її відступом від традиційної віри. Люди бачили в цьому акті поступку чужій релігії та загрозу для православної ідентичності. Це породило релігійне протистояння, яке охопило не лише церковні кола, а й ширші верстви населення.

Активно протистояли унії й такі впливові сили, як козацтво та православні братства. Вони не лише захищали віру силою зброї чи слова, а й підтримували духовенство, розвивали освіту, друкарство та релігійну літературу. Саме завдяки їхній діяльності православ'я в Україні змогло вижити в умовах політичного тиску й релігійної конкуренції.

Серед релігійних діячів того часу особливо виділяються Іпатій Потій та Мелетій Смотрицький, які уособлювали протилежні підходи до церковного майбутнього. Потій виступав активним прихильником Берестейської унії та прагнув об'єднати православну й католицьку традиції під зверхністю Риму. Натомість Смотрицький у молоді роки рішуче обстоював православну віру і прославився як автор «Треносу» – емоційного твору, що закликав до захисту церковної традиції.

Реакцією на поширення унії стало активне згуртування православної громади навколо братств – громадських організацій, які брали на себе захист церкви, культури та освіти. Вони засновували школи, шпиталі, друкарні, підтримували бідних священників і сприяли формуванню національної самосвідомості. Одними з найвпливовіших були Львівське, Київське та Острозьке братства.

Ці об'єднання не лише виконували соціальні функції, а й стали духовними форпостами, здатними протистояти уніатському та католицькому тиску. Їхня діяльність сприяла збереженню української мови в освітньому процесі, розвитку богословської думки та поширенню ідеї необхідності власної церковної незалежності.

Особливо вагомою в боротьбі за збереження православ'я стала діяльність Острозької академії – першого вищого навчального закладу у Східній Європі, заснованого князем Василем-Костянтином Острозьким. Академія поєднувала класичну освіту з православною духовністю, готуючи освічене духовенство та світську еліту, здатну протистояти латинізації. Саме тут формувалася богословська аргументація на захист православної традиції, що відповідала на виклики часу.

Острозька академія стала не лише освітнім, а й культурним центром, у якому розвивалося книгодрукування, полемічна література й перекладна діяльність. Її випускники долучалися до діяльності братств, викладали в школах, захищали інтереси православної церкви у судах і на публічних диспутах.

Освічене православне середовище зміцнило позиції церкви в інтелектуальному та ідеологічному вимірах.

Проте, попри всю активність братств і освітніх закладів, вони не могли впливати на церковну ієрархію, яка залишалася під контролем уніатської церкви. Це спричиняло наростання напруги серед православного населення, особливо козацтва, яке сприймало себе як природного захисника віри. У церковному питанні козаки відігравали не менш важливу роль, ніж у політичному.

У 1620 році, завдяки зусиллям гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного та підтримці православних братств, вдалося відновити православну ієрархію. Єрусалимський патріарх Феофан висвятив нового митрополита та єпископів, поклавши початок легалізованій православній митрополії в Києві. Це стало переломним моментом у боротьбі за збереження православ'я в умовах релігійного протистояння.

Відновлення православної ієрархії у 1620 році мало виняткове значення для всього православного населення Речі Посполитої. Вперше після Берестейської унії церква отримала легітимну, незалежну від Риму структуру, що дозволило відновити богослужбове життя, освячення нових священників та функціонування парафій. Це стало поштовхом до поступової легалізації православ'я та зростання його авторитету серед українців.

За оцінкою деяких істориків, саме козацтво зіграло вирішальну роль у збереженні релігійної ідентичності українського народу. Його втручання у церковні справи було не лише військовою, а й духовною акцією, спрямованою на захист віри, яка ототожнювалася з національною приналежністю.

Православна церква, отримавши власну ієрархію, змогла активніше брати участь у суспільному житті, впливати на освіту, моральні засади та політичні події. Зростає й роль духовенства як авторитетної сили серед народу. Це сприяло зміцненню почуття єдності між релігійною та національною свідомістю.

Зрештою, саме ця подія заклала основи для формування ідеї української церковної автономії у наступні століття. Досвід відновлення ієрархії в умовах зовнішнього тиску став історичним прецедентом, до якого зверталися ієрархи й мислителі вже в XIX і XX століттях.

Однак відновлення православної ієрархії у 1620 році не стало остаточним розв'язанням конфлікту. На території Речі Посполитої продовжували паралельно існувати дві церковні структури – унійна та православна, кожна з яких претендувала на законність, легітимність і право представляти інтереси вірян. Це призводило до постійного напруження між громадами, конфліктів у містах і селах, зокрема – за право користування храмами, церковними школами, маєтками, друкарнями та іншими ресурсами.

Такі суперечки часто мали не лише релігійний, а й політичний чи соціальний характер. У багатьох випадках місцева шляхта ставала на бік уніатів, тоді як міщани, козаки та братства підтримували православних. Це поглиблювало розкол, формувало атмосферу постійної напруги і протистояння. В окремих регіонах навіть призводило до насильства чи тривалих судових процесів за право володіння храмами. Усе це ще більше підкреслювало потребу у чіткому врегулюванні релігійного статусу православної церкви.

Попри зовнішній тиск, українська релігійна думка цього періоду активно розвивалася. Цьому сприяли полемічні твори православних авторів, які вели ідеологічну боротьбу проти унії та католицизму. Зокрема, твори Лаврентія Зизанія, Мелетія Смотрицького та Івана Вишенського стали важливим етапом у становленні православного богослов'я в Україні. Вони не лише критикували догматичні засади католицизму, а й формували цілісну систему релігійного мислення, орієнтовану на захист духовної самобутності.

Полемічна література мала глибокий вплив на суспільство. Вона поширювалась через друкарні, читалась у братських

школах, обговорювалася серед інтелігенції. Її автори апелювали не лише до богословських знань, а й до патріотичних почуттів, ототожнюючи православ'я з українською ідентичністю. Завдяки цим працям формувався новий тип церковного мислення – активний, інтелектуально озброєний, відкритий до діалогу, але вірний власній традиції. Саме цей напрямок став ідейним підґрунтям для майбутніх спроб здобуття автокефалії.

У другій половині XVII століття православна церква в Україні поступово зближувалася з Московською державою, що зумовлювалося як внутрішніми обставинами, так і зовнішнім тиском. Цей союз мав подвійний характер. З одного боку, Москва виступала як єдина православна держава, здатна підтримати українську церкву у боротьбі з католицьким Заходом. З іншого боку, зближення з Москвою означало втрату самостійності та поступове підпорядкування церковного життя інтересам московського патріархату.

Після Переяславської ради 1654 року, яка заклала політичну основу для союзу між Військом Запорозьким і Московією, почалося поетапне посилення впливу московської церкви на українські церковні справи. Спочатку Московський патріархат визнавав окремий статус Київської митрополії та не втручався у внутрішні справи. Проте вже з другої половини XVII століття з'явилися тенденції до централізації управління й обмеження повноважень місцевого духовенства.

Особливо відчутними ці зміни стали на Лівобережній Україні, яка опинилася під прямим контролем московської адміністрації. Тут поступово витіснялися українські традиції, обмежувалося використання української мови в богослужінні, а ієрархи з Росії починали заміщати місцевих. Так поступово формувалася нова церковна модель, наближена до імперської, яка все менше відповідала місцевим особливостям.

Хоча формально Київська митрополія ще зберігала окремий статус, реальна автономія була поступово знівельована. У 1686 році Московський патріархат офіційно отримав дозвіл

від Константинопольського патріарха на висвячення київських митрополитів, що остаточно закріпило підпорядкування української церкви Москві.

XVI–XVII століття стали періодом великої боротьби українського православ'я за виживання. Попри утиски, розколи та спроби асиміляції, саме в цей час закладаються підвалини національного церковного руху, формується традиція братської самоорганізації, а релігія остаточно зливається з національною ідеєю.

9. ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА У XVIII–XIX СТОЛІТТЯХ

Початок XVIII століття ознаменувався радикальними змінами в житті Української православної церкви. Однією з ключових подій стало підпорядкування Київської митрополії Московському патріархатові у 1686 році. Хоча формально ця передача відбулася нібито з благословення Константинополя, вона була радше політичною акцією Російської імперії, яка прагнула повного контролю над духовним життям на українських землях.

У перші десятиліття після підпорядкування Київської митрополії Московському патріархатові українська церква ще зберігала окремі елементи автономії. Богослужіння переважно велись українською та церковнослов'янською мовами, єпископів часто обирали з-поміж місцевого духовенства, зберігалися традиції братств та окремі освітні інституції. Ці особливості давали змогу зберігати певну самобутність у межах нової церковної реальності.

Однак уже в середині XVIII століття ці риси почали поступово зникати під тиском централізованої політики Російської імперії. Московська церковна влада впроваджувала єдину модель управління, стандартизувала богослужіння, скорочувала використання української мови в церковному житті. Таким чином, православна церква в Україні втрачала свою регіональну специфіку та дедалі більше зливалася з загальноімперською церковною структурою.

Як зазначає історик С. Дмитрук, політика російської влади щодо церкви в Україні була спрямована на «повне поглинання духовної самобутності українського православ'я в загальноімперській релігійній системі. Це проявлялося не лише

у мовних та обрядових питаннях, а й у кадровій політиці: на ключові церковні посади призначали єпископів із Росії, які не мали зв'язку з місцевою традицією.

Паралельно відбувалося згортання діяльності православних братств і підпорядкування духовної освіти синодальному контролю. Колишні центри українського духовного життя, як-от Києво-Могилянська академія, втрачали свою автономію й перетворювалися на звичайні імперські навчальні заклади. Усе це поступово призводило до витіснення українського елементу з церковного життя та до повної інтеграції церкви в імперську систему.

У цей період особливо помітним стало згортання діяльності Києво-Могилянської академії, яка ще у XVII столітті була головним осередком православної науки. Хоча вона продовжувала функціонувати до кінця XVIII століття, поступово втрачала автономію та український дух.

Замість підтримки місцевої церковної традиції, імперська влада почала активно впроваджувати елементи русифікації. Це стосувалося як мови богослужінь, так і змісту проповідей, освіти та церковної термінології. На думку історика Г. Боряка, відбувалася «глибока підміна ідентичності українського православ'я на користь російської церковної моделі».

Разом із цим російська православна церква виступала як союзник імперської влади у придушенні будь-яких виявів української автономії. Особливо це було помітно в реакції на козацькі рухи та гайдамацькі повстання, де духовенство змушене було підтримувати офіційну точку зору держави.

У XIX столітті становище православної церкви в Україні ще більше ускладнилося. Після остаточної ліквідації автономії Гетьманщини церква повністю інтегрувалася в імперську систему управління й фактично стала частиною державної вертикалі. Її головною функцією відтепер вважалося не збереження духовної самобутності, а виховання лояльних і покірних підданих Російської імперії. Проповіді, обряди та церковна

політика підпорядковувалися загальноімперським інтересам. При цьому рівень освіченості священників, особливо на парафіях у селах, залишався низьким, що викликало незадоволення й критику з боку освіченої частини суспільства.

Сільське духовенство часто ототожнювалося з бюрократією, далекою від духовних цінностей. Нерідко священники були малограмотні, не знали історії своєї церкви, погано орієнтувалися в богослов'ї, що підривало їхній авторитет серед пастви. Інтелігенція критикувала церковну замкнутість, шаблонність та надмірну підпорядкованість державі. Це ще більше віддаляло народ від церкви, посилюючи секуляризаційні настрої.

Попри загальну імперську політику, у XIX столітті в Україні активно розвивалася мережа духовної освіти. У Києві, Полтаві, Чернігові, Харкові функціонували духовні семінарії, а в Києві – духовна академія, яка готувала майбутніх єпископів та викладачів. Проте зміст освіти формувався відповідно до загальноросійських стандартів і мав мало спільного з українськими традиціями.

Навчальні програми зосереджувалися на вивченні російської мови, православної догматики в московській інтерпретації, церковної історії Росії, залишаючи осторонь українську історію, культуру та богословську думку попередніх століть.

Одним із наслідків такого курсу стало зменшення авторитету православної церкви серед українського населення. Як зазначає М. Маринович, «втрата національного обличчя призвела до відчуження між церквою та народом». Люди почали сприймати церкву як частину імперського апарату, а не як духовну опору.

Попри загальну тенденцію до русифікації та централізації, у середині XIX століття все ж фіксуються поодинокі спроби зберегти й відновити українську церковну ідентичність. Деякі церковні діячі прагнули поєднати імперську дисципліну з локальними традиціями. Серед них варто згадати

архієпископа Арсенія (Москвіна), який намагався підтримувати зв'язок із місцевими громадами, використовував окремі елементи української обрядовості та співпрацював із інтелігенцією. Однак така позиція не відповідала офіційному курсу, тому залишалася скоріше винятком, ніж тенденцією.

Незважаючи на тиск імперської влади, наприкінці XIX століття почали з'являтися ідеї церковної автономії в межах загальноукраїнського національного руху. Представники інтелігенції – письменники, науковці, педагоги – все частіше піднімали питання про необхідність повернення до національної церковної мови, відновлення автентичного церковного календаря, використання українського співу та обрядів у богослужінні.

Ці ідеї не завжди доходили до церковного керівництва, але вони набували дедалі більшого поширення серед освіченої частини суспільства та студентства. Релігійна тематика почала знову пов'язуватися з питаннями культури, історичної пам'яті та національної ідентичності. Утверджувалося переконання, що без власної церкви неможливе повноцінне національне відродження.

Проте будь-які спроби практичного втілення ідеї української церковної автономії зустрічали жорсткий опір з боку російської державної влади. Заборонялося використання української мови в богослужіннях, духовенство, яке підтримувало подібні ініціативи, каралося переведеннями або звільненням.

На сільському рівні церква залишалась важливою інституцією – хрестила, вінчала, відспівувала, зберігала традиції. Проте її загальний авторитет був обмежений тим, що вона не відповідала національним потребам та історичним викликам.

Таким чином, у XVIII–XIX століттях православна церква на українських землях поступово втратила автономію, перетворившись на частину імперської церковної структури. Хоча вона виконувала важливі соціальні функції, її роль як виразника української духовності значною мірою була нівельована.

Цей період, на думку дослідників, є водночас трагічним і переломним. З одного боку – втрачено значну частину української церковної самобутності через русифікацію, централізацію та підпорядкування імперській системі. З іншого боку – саме тоді зародилися ідеї про необхідність власної національної церкви. Усвідомлення духовної та культурної відмінності українців від росіян стало основою для подальшого розвитку автокефального руху, який активізувався вже у XX столітті.

10. ЦЕРКВА У XX СТОЛІТТІ: ВІД РЕПРЕСІЙ ДО ВІДРОДЖЕННЯ

Початок XX століття ознаменувався глибокими соціально-політичними змінами, які безпосередньо вплинули й на церковне життя в Україні. Революції 1917 року, розпад Російської імперії та короточасне утворення незалежної Української Народної Республіки створили унікальне вікно можливостей для відновлення власної, незалежної православної церкви. У цих умовах виник потужний рух за автокефалію – церковну самостійність, яка довгий час залишалася лише мрією.

У 1921 році в Києві було офіційно проголошено створення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Її очолив митрополит Василь Липківський – харизматичний релігійний діяч і натхненник церковного оновлення. Липківський виступав за використання української мови в богослужінні, демократичні принципи церковного управління та широку участь мирян у житті церкви. Його погляди знайшли широку підтримку серед населення, втомленого від імперських форм церковного домінування.

Модель, яку запропонували Липківський і його послідовники, була новаторською – «народна церква», близька до простих людей, орієнтована на національні потреби, вільна від іноземного впливу. УАПЦ швидко розгорнула діяльність: відкривалися парафії, проводилися богослужіння українською мовою, видавалися релігійні книги. Така активність викликала схвалення не лише вірян, а й значної частини української інтелігенції.

Нова церква існувала в умовах зростаючого більшовицького тиску. Радянська влада, спочатку толерантна до релігійних ініціатив, швидко почала розглядати УАПЦ як загрозу. Її національний характер, незалежність від Москви та широка підтримка населення викликали підозру. Уже в другій половині 1920-х років почалися репресії проти духовенства, а згодом і цілеспрямоване знищення церкви.

Проте радянська влада дуже швидко розцінила УАПЦ як потенційну загрозу власній ідеологічній монополії. Її національний характер, самоуправління та широка підтримка серед українського населення суперечили тоталітарному курсу комуністичної партії. Уже наприкінці 1920-х років розпочалися масові арешти духовенства, закриття парафій, вилучення майна, заборона богослужінь. У 1930-х роках УАПЦ була фактично знищена, а її очільник, митрополит Василь Липківський, після численних допитів і тюремного ув'язнення був розстріляний.

Репресії торкнулися не лише автокефальної церкви, а й тієї частини православ'я, яка залишалася у підпорядкуванні Московському патріархату. Радянський атеїстичний режим не робив винятків: священнослужителі зазнавали масових переслідувань, храми руйнувалися або передавалися під господарські потреби, монастирі закривалися чи перетворювалися на тюрми. За підрахунками дослідників, упродовж 1930-х років на території Української РСР було знищено понад 80 % діючих храмів.

Антирелігійна кампанія не лише фізично знищувала церковні споруди та служителів, а й намагалася викорінити саму ідею віри з життя радянського громадянина. Влада пропагувала атеїзм через систему освіти, ЗМІ, громадські організації. В результаті більшість українців змушені були або відмовитись від відкритого релігійного життя, або практикувати віру в умовах напівлегального чи підпільного існування.

Знищення УАПЦ і жорстке обмеження діяльності РПЦ в Україні мали далекосяжні наслідки. Церква втратила

інституційну тяглість, багато поколінь виростили без релігійного виховання, традиція передавалася лише в окремих родинах. Усе це значною мірою підірвало церковну свідомість народу, наслідки чого відчувалися ще й наприкінці ХХ століття.

Період Другої світової війни дав українському православию коротку, але важливу можливість для відродження. На окупованих територіях, зокрема на Правобережжі, німецька адміністрація дозволила відкривати храми, відновлювати богослужіння та навіть сприяла відновленню діяльності Української автокефальної православної церкви. У 1942 році УАПЦ знову постала під керівництвом митрополита Полікарпа (Сікорського), і в багатьох містах і селах відродилося церковне життя, хоча й під тиском нових окупантів.

Цей період дав можливість реабілітувати українську мову в богослужіннях, налагодити церковну структуру й частково відновити довіру віруючих до церкви. Багато священників, які раніше діяли у підпіллі, повернулися до служіння, відновлювалися парафії, проводилися хрещення, вінчання, відзначалися релігійні свята. Церква знову стала частиною повсякденного життя багатьох українців.

Проте це відродження тривало недовго. Із поверненням радянської влади на українські території всі релігійні ініціативи, пов'язані з УАПЦ, були згорнуті. Церква знову потрапила під заборону, а її діячів – заарештовано, розстріляно або змушено до еміграції. Частина священників знайшла прихисток на Заході, де УАПЦ збереглася в діаспорному форматі.

На території радянської України залишилася лише дозволена владою Українська православна церква у складі Московського патріархату. Її діяльність дозволялась лише в межах, визначених органами державної безпеки, які жорстко контролювали і призначення священників, і зміст проповідей, і церковну політику загалом.

У повоєнні роки православна церква в Україні діяла як складова Російської православної церкви (РПЦ). Її духовенство

мусило співпрацювати з органами КДБ, обмежуючи справжню духовну свободу. Сама церква виконувала радше декоративну функцію – підтримувала зовнішній релігійний фасад, за яким ховалась сувор атеїстична політика.

Незважаючи на контроль і репресії, релігійне життя не зникло повністю. Частина віруючих продовжувала збиратися на підпільні богослужіння, зберігала ікони, передавала релігійні знання дітям. Це був так званий «катакомбний рух», який залишив значний слід в історії українського християнства.

Вже у 1980-х роках, із початком перебудови та послабленням державного контролю, ситуація почала змінюватися. У 1988 році урочисто відзначили 1000-ліття хрещення Русі, що символізувало повернення релігії до публічного простору. Цей ювілей став своєрідним поворотним пунктом у державно-церковних відносинах.

Після проголошення незалежності України в 1991 році почався процес активного церковного відродження. Повернулися з еміграції представники УАПЦ, було створено Українську православну церкву Київського патріархату (УПЦ КП), яку очолив патріарх Філарет (Денисенко) – раніше митрополит РПЦ.

Відтоді в Україні почала формуватися багатоконфесійна православна структура: існували УПЦ (МП), УАПЦ та УПЦ КП. Між ними тривала боротьба за храми, вірян і легітимність. Цей процес, попри складність, свідчив про глибоку потребу українського суспільства в оновленій, національно зорієнтованій церкві.

На думку історика В. Щербака, саме у 1990-х роках були закладені ідейні та організаційні основи для створення майбутньої Помісної православної церкви в Україні – незалежної від Москви, відкритої до потреб народу, національного духу та історичної пам'яті. Цей період став вирішальним у переосмисленні ролі церкви в суспільстві: вона більше не була лише релігійною інституцією, а перетворювалась на важливий

елемент національної ідентичності. У цей період також спостерігалось зростання кількості парафій, повернення храмів, відкриття духовних семінарій, активізація релігійної освіти. Церква знову стала впливовою соціальною інституцією, яка брала участь у громадському та культурному житті країни.

Таким чином, ХХ століття стало для українського православ'я епохою драматичних змін – від повного знищення до відродження. Попри репресії, розколи та політичний тиск, церква змогла вижити, трансформуватись і повернутись до народу вже в новій, незалежній державі.

11. СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ У ДОБУ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

З проголошенням незалежності України в 1991 році релігія та церква набули нового значення в житті суспільства. Упродовж століть релігійне життя українців формувалося під впливом різних політичних режимів, які обмежували або контролювали церковну діяльність. У радянський період релігія зазнала значних утисків, а церкви перебували під суворим державним контролем, що часто призводило до обмеження релігійних свобод і репресій щодо релігійних діячів.

Після здобуття незалежності Україна вступила у новий етап релігійного життя, коли роль церкви змінилася: вона стала не лише духовною інституцією, але й важливим елементом національної ідентичності. Відродження церкви та відновлення традиційних релігійних інститутів стали символами національного відновлення та прагнення до духовної свободи. Основні конфесії, представлені в Україні, почали активно взаємодіяти як з державою, так і між собою, зокрема для вирішення важливих питань, що стосуються культурного, морального та освітнього виховання українців.

З проголошенням незалежності у 1991 році Україна отримала можливість для релігійного відродження, яке охопило всі основні конфесії. Держава офіційно визнала право кожної релігійної організації на вільне функціонування, що призвело до активного відновлення традиційних українських церков. Одним із найважливіших етапів цього процесу стали легалізація та відродження Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ) та Української Автокефальної Православної Церкви

(УАПЦ), які довго перебували під забороною або значними обмеженнями з боку радянської влади. УГКЦ повернулася до активного служіння, особливо на заході України, де мала давню історію та міцні традиції, що зберігалися протягом століть, незважаючи на переслідування.

Паралельно відбувався процес розколу в Російській Православній Церкві на території України. У 1992 році було утворено Українську Православну Церкву Київського Патріархату (УПЦ-КП) під керівництвом патріарха Володимира (Романюка), а згодом – патріарха Філарета. Ця церква стала символом прагнення до релігійної та національної незалежності від Московського патріархату, а згодом, у 2018 році, вона об'єдналася з іншими структурами, що прагнули автокефалії, та отримала Томос, ставши Православною Церквою України (ПЦУ). Визнання автокефалії ПЦУ з боку Вселенського патріархату стало історичною подією, яка затвердила статус української православної церкви як незалежної від Москви.

У той же час Українська Православна Церква Московського Патріархату (УПЦ-МП) зберегла значну підтримку в деяких регіонах України, особливо на сході та півдні. УПЦ-МП, попри свої зв'язки з Московським патріархатом, отримала офіційне визнання в Україні та право на вільне функціонування. Однак її діяльність часто була об'єктом критики з боку національно орієнтованих кіл, які вбачали у її зв'язках із Москвою загрозу для української духовної та політичної незалежності. Незважаючи на ці суперечності, УПЦ-МП залишається однією з найбільших релігійних спільнот у країні, а її прихильники та духовенство активно беруть участь у житті місцевих громад.

Отже, після 1991 року відродження релігійних організацій в Україні стало важливим етапом для відновлення національної релігійної ідентичності та духовного розвитку суспільства. Це відродження включало як формування нових церковних структур, так і оновлення старих, що були під

забороною. Україна стала відкритою для релігійного плюралізму, а відновлені церкви отримали можливість вільно розвиватися, здійснюючи вплив на духовне та культурне життя країни.

Релігійний ландшафт України виявився досить строкатим, з вираженими відмінностями в розподілі впливу різних конфесій у залежності від регіону. Такий розподіл має історичні, культурні та політичні корені, що вплинули на утворення специфічної географії релігійної присутності. Три головні конфесії – Українська Православна Церква Московського Патріархату (УПЦ-МП), Православна Церква України (ПЦУ, раніше УПЦ-КП) та Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ) – стали ключовими релігійними організаціями, які розділили між собою основні зони впливу.

УПЦ-МП домінує на сході та півдні України, де традиційно є більше російськомовного населення та історично сформовані зв'язки з Росією. УПЦ-МП має численні храми та монастирі, і її духовенство відіграє важливу роль у місцевих громадах, зокрема на Донбасі та в Криму. Однак через політичну ситуацію в Україні та російсько-український конфлікт УПЦ-МП часто стає об'єктом критики з боку патріотично налаштованих українців, які вбачають у її зв'язках із Московським патріархатом потенційну загрозу для національної єдності.

Центральні та західні регіони України стали осередком впливу Православної Церкви України (ПЦУ), яка з часу отримання автокефалії стала символом духовної незалежності України. Центр і захід країни, особливо регіони, як-от Волинь, Закарпаття, Київська область, відзначаються численними громадами, що підтримують ПЦУ. ПЦУ активно розвивається, проводячи богослужіння українською мовою та підтримуючи соціальні ініціативи, які сприяють зміцненню національної свідомості. Її діяльність підтримується на державному рівні, оскільки вона сприяє утвердженню національної ідентичності та єдності.

Західні області України, такі як Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, є осередками діяльності Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ). Ця церква, яка зберігає зв'язок із католицькою традицією та Ватиканом, є глибоко інтегрованою в культурне й соціальне життя регіону. УГКЦ історично закріпилася в західній Україні та виступає виразником духовної ідентичності цього регіону. Вплив УГКЦ виходить за межі суто релігійного життя: церква бере участь у численних соціальних, благодійних та освітніх проектах, спрямованих на підтримку культурних традицій, національної пам'яті та патріотичного виховання.

Таким чином, географічний розподіл впливу між УПЦ-МП, ПЦУ та УГКЦ відображає складну релігійну карту України, де кожна конфесія має свій історично сформований регіональний центр. Такий розподіл дозволяє релігійним організаціям активно співпрацювати з місцевими громадами та сприяти збереженню духовної й культурної спадщини, хоча водночас породжує деякі виклики для міжконфесійної злагоди та суспільної єдності.

Революція Гідності 2013–2014 років стала однією з найважливіших подій в історії сучасної України. Вона не тільки привела до зміни влади, а й визначила новий етап розвитку української національної ідентичності. Церква, як інститут, що відіграє важливу роль у формуванні моральних орієнтирів суспільства, не могла залишитись осторонь цих подій. Релігійні організації та їхні лідери стали активними учасниками Революції Гідності, і їхня підтримка протестів мала глибокі наслідки для церковного життя в Україні.

Церква виступала не тільки як духовна опора для протестувальників, а й як моральний авторитет у складні моменти протистояння з владою. Релігійні лідери різних конфесій активно закликали до миру, гідності та права людини, підтримуючи протестувальників на Майдані та в інших містах України. Вони неодноразово проводили молебні, освячували

майданчики, де відбувалися протести, і благословляли учасників на боротьбу за свободу та справедливість.

Священнослужителі Української Православної Церкви Київського патріархату (УПЦ КП) на чолі з патріархом Філаретом активно підтримували протестувальників, звертаючись до вірян із закликами не допустити насильства і кровопролиття. Молитви за Україну та її майбутнє звучали на Майдані, і багато священників брали участь в акціях протесту, підтримуючи вимоги народу.

УГКЦ, зокрема, активно підтримувала Революцію Гідності як церква, що стоїть на принципах демократичних цінностей. Греко-католицькі священники організовували молебні за мир, проводили душпастирські служби для протестувальників, часто перебуваючи на передовій і серед постраждалих.

Проте не всі релігійні організації висловлювали однозначну підтримку протестам. Священники Української Православної Церкви Московського патріархату (УПЦ МП), зокрема, утримувалися від прямої участі в протестах, а окремі представники цієї церкви, такі як митрополит Онуфрій, робили заяви, що закликали до «порядку» і «поваги до влади», що викликало критичні реакції серед протестувальників та їхніх прихильників.

Під час Революції Гідності церква здобула новий рівень довіри та поваги серед українців, зокрема завдяки своїй моральній підтримці протестувальників. У часи соціальних і політичних криз церква показала свою здатність виступати в якості морального орієнтира для суспільства, що важливо в умовах постійних змін.

Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ) і Православна Церква України (ПЦУ) стали важливими духовними осередками підтримки для українців. УГКЦ, що вже мала традицію підтримки українського національного руху, після Революції Гідності ще більше зміцнила свої позиції в західних регіонах України та в діаспорі. ПЦУ, що виникла після

отримання автокефалії в 2019 році, стала ключовим елементом української національної та духовної єдності.

Після Революції Гідності Україна вступила у фазу війни з росією, і церковні організації продовжували підтримувати моральний дух народу. ПЦУ та УГКЦ стали важливими опорними точками для підтримки українських військових та мирних жителів, проводили молебні за мир і підтримували ЗСУ на передовій.

У період незалежності (1991–2025 рр.) Україна обрала шлях демократичного розвитку, одним із важливих аспектів якого стала релігійна свобода. Конституція України закріпила за кожним громадянином право на свободу совісті та віросповідання, що стало основою для формування правової бази взаємовідносин між державою та релігійними організаціями. Конституція також гарантує рівність усіх релігійних громад перед законом, що дозволяє всім конфесіям вільно функціонувати та розвиватися, незалежно від їхньої чисельності, географічного розташування або історичного походження. Це підкреслює важливість нейтрального підходу держави у релігійній сфері та відмову від підтримки якоїсь окремої конфесії, що створює умови для релігійної злагоди в багато-конфесійному українському суспільстві.

Державна політика у релігійних питаннях спрямована на сприяння миру та гармонії між різними релігійними групами, і на забезпечення того, щоб релігійні громади мали рівні можливості для розвитку та здійснення своєї місії. Наприклад, законодавство передбачає захист майнових прав церков, що є важливим аспектом для релігійних організацій, які мають у своєму розпорядженні значні історичні та культурні цінності. Крім того, держава підтримує релігійні навчальні заклади та духовні семінарії, визнаючи їхню роль у вихованні та освіті громадян. Це стало можливим завдяки розвитку партнерства між державою та церквою, яке охоплює не лише релігійну сферу, але й освітню, культурну, благодійну та гуманітарну діяльність.

Одним із найважливіших етапів у формуванні взаємин між державою та релігійними громадами стало надання Томосу Православній Церкві України (ПЦУ) у 2019 році, що надало їй статус автокефальної церкви. Ця подія мала значний вплив на релігійний ландшафт України, оскільки утворення ПЦУ дозволило об'єднати частину православних віруючих під єдиною українською церквою. Держава офіційно підтримала цей процес, вбачаючи у ньому засіб для зміцнення національної єдності та незалежності від іноземного впливу. Водночас надання автокефалії викликало протиріччя з боку Української Православної Церкви Московського Патріархату (УПЦ-МП), що посилює напруженість у міжконфесійному діалозі. Попри це, держава й надалі наголошує на необхідності підтримки релігійного миру та поваги до прав усіх віруючих, включаючи прихильників УПЦ-МП.

Релігійна політика держави стала важливим інструментом для зміцнення соціальної стабільності та національної єдності. Через партнерство з релігійними громадами влада прагне підтримувати ідеали толерантності та взаємної поваги, а також долати розбіжності, що можуть виникати між конфесіями. Співпраця між церквами та державою в питаннях благодійності, підтримки малозабезпечених і допомоги під час надзвичайних ситуацій є прикладом того, як релігійні організації відіграють позитивну роль у суспільстві. Ці процеси свідчать про глибокий взаємозв'язок між духовним і суспільним життям України, що підкреслює важливість підтримки релігійної різноманітності та забезпечення прав усіх конфесій.

Незважаючи на досягнення у сфері релігійної свободи, Україна у період сьогодення стикається з низкою проблем у взаєминах між основними релігійними конфесіями. Однією з найбільш актуальних проблем залишається розкол православних християн на дві основні гілки: Українську Православну Церкву Московського Патріархату (УПЦ-МП) та Православну Церкву України (ПЦУ, колишню УПЦ-КП).

Цей розкол має не тільки релігійний, але й політичний характер, оскільки кожна з церков висловлює різні погляди щодо національної ідентичності, духовної незалежності та взаємин із Росією. ПЦУ, яка отримала автокефалію від Вселенського патріархату, підкреслює своє прагнення до незалежності від Московського патріархату, тоді як УПЦ-МП зберігає тісні зв'язки з Москвою, що часто викликає напруженість серед вірян і духовенства.

Розкол між ПЦУ та УПЦ-МП створює серйозні труднощі для суспільної єдності, адже у багатьох регіонах, зокрема на сході України, виникають суперечки щодо власності на храми та їхньої підпорядкованості. Такі конфлікти призводять до юридичних та соціальних протистоянь між громадами, що перешкоджає досягненню єдності серед православних вірян. У деяких випадках суперечки набувають політичного характеру і можуть використовуватися в інформаційній війні, посилюючи конфронтацію між проукраїнськими та проросійськими силами. Складнощі, пов'язані з міжконфесійними конфліктами, негативно впливають на релігійну толерантність у суспільстві, де виникає потреба в ширшому діалозі між релігійними організаціями для забезпечення миру та стабільності.

Крім цього, важливим аспектом релігійного життя є взаємини Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ) з іншими конфесіями. УГКЦ має особливий зв'язок із Ватиканом і використовує католицькі традиції, що часто відрізняє її від православних церков. Це іноді призводить до напруженості у взаєминах з православними громадами, особливо в регіонах Західної України, де інтереси конфесій часто перетинаються. Проте УГКЦ активно бере участь у суспільному житті, підтримуючи національну єдність і сприяючи співпраці між конфесіями на рівні спільних соціальних проєктів, гуманітарної допомоги та культурного обміну. Це робить її важливим учасником у процесі релігійної консолідації та соціальної

підтримки в регіонах, де історично сформувалися традиції греко-католицької церкви.

Незважаючи на певні труднощі, УГКЦ та православні церкви мають спільну мету зберегти релігійну та культурну спадщину України. Пошук шляхів до гармонійного співіснування, взаємної поваги та діалогу між конфесіями стає важливим завданням для подальшого розвитку релігійного середовища країни. Досягнення цієї мети потребує значних зусиль як з боку духовенства, так і з боку держави, щоб забезпечити мирне та стабільне існування релігійних громад і зміцнити національну єдність на основі релігійної толерантності та взаємоповаги.

ВИСНОВОК

Протягом періоду Незалежності становище української церкви зазнало значних змін. Завдяки політиці релігійної свободи та рівноправності, Україна стала прикладом країни, де різні конфесії мають можливість вільно розвиватися та взаємодіяти з державою і між собою. Поява нових церковних структур, зокрема Православної Церкви України, яка отримала автокефалію, стала важливим кроком на шляху до зміцнення української церковної незалежності. Водночас залишаються певні проблеми, пов'язані з конфесійними суперечками, які можуть впливати на суспільну злагоду та міжконфесійні відносини.

Перспективи розвитку релігійної свободи в Україні залежать від подальших зусиль держави, церков та громадянського суспільства, спрямованих на зміцнення міжконфесійного діалогу і підтримку релігійної різноманітності. Розвиток міжконфесійних відносин в умовах незалежності сприяє створенню суспільства, заснованого на повазі до релігійної свободи та прав віруючих. Попри всі труднощі, взаємна повага та співпраця між конфесіями залишаються ключовими факторами для підтримки стабільності та миру в українському суспільстві.

Становище української церкви в добу Незалежної України відзначається значними змінами, які стали важливою частиною національного відродження. Після 1991 року церква стала важливим елементом духовної ідентичності, підтримуючи процеси національної самоусвідомленості та державного будівництва. Одним із ключових моментів стало

відновлення діяльності Української греко-католицької церкви (УГКЦ) та створення Православної Церкви України (ПЦУ) в 2019 році, що символізувало духовну незалежність від Росії.

Церква також відіграла важливу роль у суспільних і політичних процесах, підтримуючи Революцію Гідності та надаючи моральну підтримку під час війни на сході країни. Водночас, релігійні конфлікти, зокрема між УПЦ Московського патріархату та ПЦУ, відображали політичні суперечності в українському суспільстві.

Загалом, церква в Україні після здобуття незалежності стала не лише духовним осередком, але й важливим фактором національної єдності, підтримки гідності та моральних цінностей, що значно вплинуло на розвиток держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Баришівський В. (Коцаба). Історія Православ'я в Україні в новітній час : навч. посіб. Київ : УПЦ, 2021. 244 с.
2. Бокоч В. М. Політична боротьба за незалежність української церкви. *Гілея*. 2019. № 145(3). С. 7–11.
3. Бокоч В. М. Релігійні процеси в контексті суспільно-політичної ситуації в анексованому Криму. *Гілея*. 2019. № 142(3). С. 24–29.
4. Бондаренко В. Д. Унезалежнення православних як чинник впливу на релігійно-церковне та суспільно-політичне життя сучасної України. *Гілея*. 2019. № 145(2). С. 12–16.
5. Бондарчук П. М. Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років). Історико-релігієзнавче дослідження : монографія. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2019. 267 с.
6. Висоцька Т. М. Відкрите православ'я як основа ідентичності Православної Церкви України. *Гілея*. 2020. № 152(1). С. 104–108.
7. Ворон О. П., Ворон О. П. Становлення та функціонування Римо-католицької церкви в незалежній Україні (1991–2016 роки) : монографія. Київ : ЦУЛ, 2018. 200 с.
8. Гордієнко Д., Клос В., Мицик Ю., Преловська І. Історія Української Православної церкви. Харків : Фоліо, 2019. 256 с.
9. Дашкевич Я. Україна на перехресті світів. Релігієзнавчі й соціокультурні студії. Київ : УКУ, 2016. 656 с.
10. Еліаде М. Трактат з історії релігій. Київ : Дух і Літера, 2016. 520 с.

11. Казанова Х. Релігія в сучасному світі: плюралізм, секуляризація, глобалізація. Київ : УКУ, 2019. 348 с.

12. Карпов П. Поширення протестантизму в Україні: основні етапи становлення. *Релігія та Соціум*. 2017. № 2. С. 141–147.

13. Киричук О. С. Дослідження історії християнської церкви в Х–XVII ст. на сторінках Наукового щорічника «Історія релігій в Україні» (2010–2020). *Історія релігій в Україні*. 2021. Вип. 31. С. 42–58. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001244663>.

14. Кобетяк А. Релігійна політика України у сучасній вітчизняній історіографії. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студій*. 2022. Вип. 42. С. 232–238. URL: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/42_2022/30.pdf.

15. Колодний А. Релігійне життя України в особах його діячів і дослідників : монографія. Київ : Інтерсервіс, 2017. 740 с.

16. Латигіна Н. А. Іслам: шлях крізь століття : монографія. Київ : КНТЕУ, 2016. 360 с.

17. Лопушинський І. П. Томос про автокефалію Православної Церкви України: новий етап розвитку державно-церковних відносин. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2019. № 2. С. 77–85.

18. Лотоцький А. Хрест над Дніпром. Історичні оповідання про прийняття віри Христової на Україні. Київ : ЦУЛ, 2022. 64 с.

19. Лук'янчук Г. Друга річниця створення ПЦУ: реальні факти про Українську церкву, які руйнують російські міфи. *Слово Просвіти*. 2021. 7–13 січ. (№ 1). С. 7.

20. Мякінченко І. О. Державно-конфесійні відносини в період незалежності України. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 51. С. 81–86.

21. Протеро С. Вісім релігій, що панують у світі: чому їхні відмінності мають значення. Київ : Book Chef : Форс Україна, 2021. 464 с.

22. Роль релігії в сучасних суспільних процесах : навч. посіб. / за заг. ред. О. В. Паньків. Львів : Львівська політехніка, 2020. 266 с.

23. Семергей Н. В. Релігійно-церковний вимір українського національно-культурного відродження 1917–1921 років: концептуалізація наративу сучасної історіографії. *Грані*. 2018. Т. 21. № 7. С. 63–69.

24. Сергійчук В. Українські державники: Андрей Шептицький. Вишгород : ПП Сергійчук М. І., 2015. 440 с.

25. Слубська А. Я. Томос та автокефалія: шанси та виклики українському православ'ю. *Гілея*. 2019. № 146(2). С. 109–113.

26. Хванг Т. Походження релігій. Київ : Книгоноша, 2017. 208 с.

27. Чаплинський В. Проблема духовного у світогляді людини. Київ : ЦУЛ, 2019. 115 с.

28. Юрисдикційний статус Київської православної митрополії у 1686 році: богослів'я, канонічне право та культурно-історичний контекст : збірник доп. наук. конф. / за заг. ред. О. Сагана. Київ, 2019. 127 с.

29. Якубович М. Іслам в Україні: історія і сучасність : монографія. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. 264 с.

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

1. Апостольська Нунціатура в Україні : сайт. URL: <https://nunciaturekyiv.org>.

2. Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій (ВРЦіРО) : сайт. URL: www.vrciro.org.ua/ua/.

3. Всеукраїнський Союз церков євангельських християн-баптистів : сайт. URL: <https://www.baptyst.com/>.

4. Духовне управління мусульман України (ДУМУ) : сайт. URL: <https://umma.in.ua/ua>.

5. Духовний фронт України : сайт. URL: <https://df.news/>.

6. Інститут релігійної свободи (ІРС) : сайт. URL: <https://irs.in.ua>.
7. Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України : сайт. URL: [https:// www.filosof.com.ua](https://www.filosof.com.ua).
8. Іслам в Україні : сайт. URL: <https://islam.in.ua/ua>.
9. Капеланство.info. Інформаційний портал пасторального та соціального служіння капеланів Львівської архієпархії УГКЦ : сайт. URL: <https://kapelanstvo.info/>.
10. Карітас України : сайт. URL: <https://caritas.ua/>.
11. Львівське крайове ставропігійне братство святого апостола Андрія Первозваного : сайт. URL: <https://stavropigia.lviv.ua>.
12. Міністерство культури та стратегічних комунікацій України : сайт. URL: <https://mcsc.gov.ua/>.
13. Софія Київська. Національний заповідник : сайт. URL: <https://st-sophia.org.ua/uk/>.
14. Національний музей історії України : сайт. URL: <https://nmiu.org/>.
15. Православна Церква України : сайт. URL: <https://www.pomisna.info/uk/>.
16. Релігійно-інформаційна служба України : сайт. URL: <https://risu.org.ua>.
17. Релігія в Україні : сайт. URL: <https://www.religion.in.ua/>.
18. Свідки Єгови : сайт. URL: <https://www.jw.org/uk/>.
19. Українська Греко-Католицька Церква : сайт. URL: <https://ugcc.ua/>.

ЗМІСТ

Вступ.....	3
1. Релігійні вірування скіфів.....	4
2. Вірування мешканців грецьких міст-полісів.....	7
3. Дохристиянські вірування слов'ян.....	15
4. Зародження християнства.....	23
5. Прийняття християнства Русі-України.....	25
6. Становлення та розвиток православної церкви у Галицько-Волинській державі.....	27
7. Вірування козаків.....	30
8. Становище української православної церкви у XVI–XVII століттях.....	32
9. Православна церква у XVIII–XIX століттях.....	38
10. Церква у XX столітті: від репресій до відродження.....	43
11. Становище української церкви у добу Незалежної України.....	48
Висновок.....	57
Список використаних джерел.....	59

Навчальне видання

МАТВІЄНКО Людмила Володимирівна

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПРАВОСЛАВ'Я В УКРАЇНІ

Методичні вказівки
для студентів денної та заочної форм навчання

Комп'ютерне верстання *Н. М. Ковальчук*
Коректор *О. Є. Вакула*

Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 3,43. Вид. № 26. Зам. № 0608-37.
Видавець і виготівник Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова
просп. Героїв України, 9, м. Миколаїв, 54007
E-mail : publishing@nuos.edu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6402 від 19.09.2018 р.